

Питання естетики мови в працях Леоніда Булаховського

Термін *естетика*, запроваджений німецьким філософом А.-Г. Баумгартеном у середині XVIII ст., не містить суто лінгвістичного змісту, і мовознавці його використовують звичайно при аналізі художньої літератури, словесна форма якої репрезентує мовотворчі здобутки в особливій сфері функціонування мови — естетичній. Цей термін є широкоживаним у поезії та стилістиці як один із важливих критеріїв оцінювання виразових мовних засобів, орієнтованих на досягнення емоційно-експресивного комунікативного ефекту. Зауважмо, що спілкування в цьому разі здійснюється на рівні мистецтва, тобто маємо на увазі художню комунікацію.

У теоретичних дослідженнях з лінгвістики йдеться головним чином про естетичну функцію тих чи тих засобів словесного спілкування, певних елементів різних мовних рівнів. Так, наприклад, К. Бюлер у монографії про репрезентативну функцію мови, характеризуючи матеріальну зумовленість звукового потоку мовлення, звертає увагу на можливість виникнення **естетично значущих напруг**, зокрема при відтворенні віршових рядків не механічно, не за шаблоном, а за допустимим індивідуальним вибором [4: 237]. Р. Якобсон поряд із семантичним розглядає також **емоційний** та **естетичний** плани змісту [6: 31], зауважує про наявність емоційної або естетичної позиції щодо слова у зв'язку з символізмом звукової будови останнього [6: 89]. Особистісні (ті, що відбивають ставлення учасників комунікативного

акту) ознаки мовлення дослідник характеризує як **естетичні компоненти мови** [6: 397].

Чи не найповніше й найвиразніше невіддільність поезії від мови обґрунтував О. Потебня. Вважаючи поезію способом мислення, а слово його ембріональною формою, він наголошував на тому, що поезія є всюди, де говорять і думають [5: 332], і відповідно мову певним чином ототожнював із мистецтвом. Естетичні та моральні почуття, на думку видатного лінгвіста й філософа, зумовлені самим змістом уявлень [5: 77], а розвиток художніх відчуттів — можливістю їх задоволення [5: 374]. Все естетичне життя народу, за Потебнею, спочатку було зосереджене в слові і поезії [5: 191]. Власне ідея внутрішньої форми будь-якого слова, погляд на мову як наслідок мовотворчого процесу — все це дозволяло Потебні та його послідовникам говорити про естетику мови не тільки стосовно художньої літератури, а й щодо мови літературної взагалі.

Л. Булаховський належить до числа найавторитетніших продовжувачів традицій філологічної школи О. Потебні. Питання естетики мови в його творчій спадщині порушувались як у низці студій спеціально лінгвопоетичної проблематики, так і в дослідженнях із загального мовознавства. До праць, присвячених аналізу творів словесного мистецтва, явищ естетики мови як авторських здобутків майстрів слова, відносимо передусім статті «Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка», «Російські поеми Т. Шевченка та їх місце в системі поетичної мови першої половини XIX ст.», «Художественный язык А. С. Пушкина». Окремі аспекти поетичної мови Л. Булаховський висвітлював також у статтях про «Слово о полку Ігоревім» та про лірику М. Рильського.

У цій статті ми свідомо обмежуємось відсиланням до вказаних вище досліджень і робимо спробу системно розглянути ідеї та найважливіші положення Л. Булаховського про місце й роль естетики в мовному розвитку, зокрема в розвитку мов літературних, про естетичний напрям процесу мовного поступу. Видається корисним і цікавим простежити розуміння видатним ученим-лінгвістом своєрідності взаємозв'язку між об'єктивним і суб'єктивним у мові, виявити оцінку ним за естетичними критеріями не тільки індивідуальної мовотворчості, а й загальних тенденцій мовного розвитку.

Праця Л. Булаховського «Нариси з загального мовознавства. Серія друга» містить окрему главу, у якій автор розглядає проблему мовного розвитку. «На кожному новому етапі свого виявлення, — стверджує дослідник, — мова в якомусь відношенні збагачується — розгортається, і за її змінами відносно легко впізнається не просто якийсь метушливий рух, а здійснення органічно закладених у ній потенцій,

раз у раз реалізованих відповідно до різних чергових потреб життя і суспільства, носіїв певних мов у цілому, і індивідуумів, представників різних типів мовлення» [3: 214]. Визнання можливості збагачування мови спричиняє правомірне питання про те, чи є прогрес у мові. Таке питання, на думку вченого, можливе переважно щодо інтелектуальної, логічної сторони мовлення, а визначення якоїсь цілеспрямованості змін у мові емоціонально-афективного порядку він вважає загалом неможливим. Розвинені мови, зазначає Л. Булаховський, багатіші на абстрактну лексику та аналітичні (складні) структури, менш розвинені мови у своєму лексичному складі мають багато слів із конкретним значенням, у них переважають синтетичні (суцільні) структури.

Питання про тенденції в розвитку мов до збільшення їх естетичної вартості, за Л. Булаховським, є відносним. І все ж він говорить про правомірність визначення естетичних критеріїв, зокрема, щодо звукового боку мови, щодо різної оцінки гармонійності або, навпаки, негармонійності певних акордів [3: 227]. Але при цьому зауважено, що «естетична оцінка мовних звучань може бути до протилежності різною в представників різних народів і в різних людей» [3: 228]. Розглядає Л. Булаховський у зв'язку з загальною проблемою мовного розвитку й питання естетичної оцінки імен, зумовленої культурною або соціальною вагою в сучасності чи в історії тих, у кого поширене відповідне вживання [3: 229]. Щодо критеріїв кращого і гіршого в синтаксисі, то вони видаються Л. Булаховському спірними, хоча тенденція до простішого й водночас економнішого способу передавання того самого змісту ним відзначена.

Розвиток мови безмежний, висноував учений, і досягнення повної мовної досконалості не можливе. Адже якби кінцевий результат (повна досконалість) був відомий, то це розслаблювало б творчі сили, і за таких умов зайвою стала б усяка творча праця.

Більше безпосередньо про естетику мови йдеться в праці Л. Булаховського «Виникнення і розвиток літературних мов». Серед різних мотивів формування літературних мов (релігійних, економічних, адміністративних) заявляють свої окремі права, за автором, художньо-моралістичні, меншою мірою — власне художні, моменти культурної розваги. З-поміж визначених дослідником завдань розвитку літературних мов два мають стосунок до теми «естетика мови», а саме:

— піклування про те, щоб надати мові більшої гнучкості, точності та ясності;

— забезпечення за нею певних естетичних вартостей, як їх розуміють у різні часи [2: 347].

Важливою є думка вченого щодо відбиття мовних змін художньою літературою: «Художня література може й мовно відбити зрушення, глибші за ті, що при цьому спостерігаються в мові науковій, діловій, навіть публіцистичній — літературній, нормативній в точному значенні слова» [2: 384].

Письменники (у широкому значенні слова) сприяють стилістичному розвитку мови, як уважає Л. Булаховський, навіть більшою мірою, ніж граматисти, теоретики. Перед дослідниками процесу еволюції мови в стилістичному та естетичному аспектах постає питання про те, що з потенційних засобів художньої мови стає в ній провідним і переважно культивується, дістаючи визнання. «Це **проблема мовної естетики**, — наголошує Л. Булаховський, — ділянки іноді досить примхливих смаків, але <...> раз у раз обмежуваних тиском на індивідуальні їх вияви — уподобаннями колективів, оцінкою майстрів, зіставленням творчості в цьому відношенні інших народів в аспектах соціальному й хронологічному» [2: 402]. Важливими в цьому зв'язку видаються авторові моменти естетичної культури мовних стилів.

Дослідник окремо зупиняється на вимозі до великої фрази як такої, що має бути семантично й синтаксично достатньо прозорою. Така вимога є, за його оцінкою, водночас і логічною, й естетичною. Нахил до прозорої художньої форми, до гармонійної симетрії її частин, як і взагалі до культу красивого слова, за Л. Булаховським, особливо характерний для романських народів (принаймні більшою мірою, ніж для германських) [2: 410]. Не залишає поза увагою науковець і авторських поетичних новотворів, які, хоч і не входять до активного слововжитку, на його думку, є мовним здобутком, оскільки живуть своїм **художньо-естетичним життям** [2: 424]. Важливим є й підхід до загальної оцінки мовної форми літературного твору, яка, як наголошує Л. Булаховський, буває саме така через те, що нею, а не іншими засобами здійснюється певна художня мета [2: 424]. В еволюції мови, на думку вченого, чинники суто соціальні взаємодіють із моментами **суспільно-естетичного характеру**.

Л. Булаховський звертає увагу також на помітні намагання авторів введенням розмовних елементів чи іншомовних укралень забезпечити актуалізацію сприймання і, як наслідок, **естетичне** вдоволення читачів. Відповідні ефекти забезпечують і синоніміка та використання стилістичних синтаксичних фігур. Міра свободи висловлювання, за Л. Булаховським, визначається більше якраз спрямованістю на **естетизацію** певного жанру, ніж мотивами суто практичними.

Особливо цінним для висвітлення теми нашої статті є спеціальний розгляд ученим проблеми розвитку мови в **естетичному напрямі**. Проблема **естетичної оцінки мов**, зауважує Л. Булаховський, надто

складна, і підхід до її розв'язання не позбавлений елементів великої умовності [2: 446].

Серед можливих критеріїв гарного й негарного названо критерії евфонії, хоч і вказано, що не для всіх мов вони (критерії) однакові, та й навіть у тій самій мові такі критерії з часом можуть мінятися. В українській мові до фонетичних явищ естетичного порядку віднесено, зокрема, евфонічні чергування. Окремі зауваги вченого торкаються естетичної організації фрази, долання труднощів на шляху до її досягнення.

З приводу художніх шукань майстрів слова Л. Булаховський робить таке узагальнення: «Літературні мови в своєму розвитку взагалі проходять через вироблення засобів орнаментальності — перифрастичності і фігуральності, тобто способів переказувати думки тропічно, непрямю, поширюючи цим асоціативні — пізнавальні можливості слів і словосполучень» [2: 455]. З цією думкою пов'язане й подальше міркування: «Вихований художній смак регулюють відносини між прозорою простотою стилю, що перебуває на службі викладу естетично високого змісту, та метафоричністю — перифрастичністю, як способом окраси, без якої стиль може стати бідним, одноманітним» [2: 456]. Видається доцільним навести й інші важливі, з нашого погляду, спостереження-узагальнення Л. Булаховського: «Зміцнення впливовості уявлюваного — наслідок суто художнього прогресу» [2: 458]; «Збільшення конкретних асоціацій відбувається шляхом творчої поетичної роботи народів» [там само]; «При шуканні засобів означення нових понять за керівні моменти правлять інтелектуальні, при намаганнях стилістичних — афективні й емоціонально-естетичні» [2: 461]. Тут безпосередньо йдеться про художні здобутки як свідчення мовно-розвитку в напрямі естетичному.

Говорячи про іншомовні впливи, Л. Булаховський відзначає, що зіставлення мовних систем у кращих літературних відкладеннях не може не витончувати понять, не збагачувати уявлень їх відтінками. Але при цьому зауважено, що при надмірному вживанні чужого може виходити з ужитку, гинути й цінніше своє. Висновок автора з цього приводу видається не зовсім правомірним: «Це майже необхідні жертви, які приносяться мовами в їх загальному намаганні до кращого, вироблюваного людськістю, яка кінець кінцем має в далекому майбутньому виробити єдину мову». Сумнівною вважаємо не стільки думку про неминучість жертв (їх мовам насправді, очевидно, не можна уникнути), скільки названу перспективу вироблення єдиної мови, що була, мабуть, даниною заідеологізованій радянській епосі з усім єдиним, зокрема й спільною мовою, якої не бачив у майбутньому і не визнавав славетний попередник Л. Булаховського великий О. Потебня.

Питання естетики мови у працях Л. Булаховського прямо чи опосередковано виходили на художні стилі, на літературну творчість як особливу ділянку функціонування мови. Що таке література в її зв'язку з мовою — на це питання пробував відповісти Р. Барт у статті «Література і метамова». Користуючись поняттями «мова-об'єкт» і «метамова», він образно означив літературу як маску, яка показує на себе пальцем [1: 132]. В іншій статті під назвою «Уявлення знака» («L'imagination du signe»; рос. пер. «Воображение знака») відомий семіолог Р. Барт розглядає три види знакових уявлень: символічне, парадигматичне і синтагматичне. Останнє — *синтагматичне* (або *функціональне*) — лежить в основі тих здобутків літератури, саме творення яких — шляхом монтажу дискретних і рухомих елементів — і є власне видовищем. Такою Р. Барт вважає, зокрема і навіть насамперед, поезію [1: 252]. Погляди Л. Булаховського на суть естетичних явищ у мові і на художню літературу як своєрідну репрезентацію мови багато в чому суголосні тим, які з семіологічними актуалізаціями висловив Р. Барт.

«Естетичні намагання, що їх відбиває розвиток літературних мов, — наголошував Л. Булаховський, — у ряді моментів примхливі...» І тут же розгортає судження: «Але є й такі важливі ділянки мовного розвитку, де з великим правом можна говорити саме про естетичну специфіку» [1: 470]. Лінія розвитку відповідно до критеріїв удосконалення не буває звичайно безперервною, вона виявляється значною мірою в намаганнях майстрів слова. Розвиток літературних мов, на переконання Л. Булаховського, відбиває взаємодію культур народів та їх виразників — мов. У вдосконаленні мови як найважливішого засобу суспільної комунікації видатний український лінгвіст знаходив місце й мовній естетиці, художнім стилям, вироблення й постійне збагачування яких засвідчує еволюційний поступ мови саме в естетичному напрямі.

Література

1. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика / Ролан Барт. — М. : Прогресс, 1989. — 616 с.
2. Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов / Л. А. Булаховський // Вибрані праці : у 5 т. / Л. А. Булаховський. — Т. 1 : Загальне мовознавство. — К. : Наук. думка, 1975. — С. 321–470.
3. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. Серія друга [Гл. III. Проблеми мовного розвитку] / Л. А. Булаховський // Вибрані праці : у 5 т. / Л. А. Булаховський. — Т. 1 : Загальне мовознавство. — К. : Наук. думка, 1975. — С. 214–237.

4. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка / Карл Бюлер. — М. : Прогресс, 1993. — 528 с.
5. Потебня А. А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. — М. : Искусство, 1976. — 614 с.
6. Якобсон Р. Избранные работы / Роман Якобсон. — М. : Прогресс, 1985. — 456 с.